

Др Милан Кољанин
Институт за савремени историју
Београд

Однос српске Цркве према Јеврејима и ‘јеврејском питању’ (1918–1941)

Апстракт: У раду је приказан став Српске православне цркве према Јеврејима од стварања југословенске државе до 1941. године. Пажња је усмерена на однос свештеника и великодостојника СПЦ према политичком антисемитизму, прогонима Јевреја, тоталитарним идеологијама и рату. Приказан је и однос јеврејске заједнице према неким важним верско-политичким питањима, као и њена реакција на ставове представника СПЦ. Рад је заснован на истраживању периодике, објављених и необјављених извора уз консултовање одговарајуће историографске литературе.

Кључне речи: Српска Црква, Јевреји, југословенска држава, модерни антисемитизам, политички односи.

Српска Црква је према Јеврејима имала став благонаклоне толерантности, који је, генерално гледајући, остао и после стварања југословенске државе 1918.* И поред донекле успореног процеса друштвене еманципације Јевреја у односу на развијена европска друштва, на такав став пресудно је утицала традиционална верска трпељивост из времена Кнежевине, односно Краљевине Србије. Добри односи са јеврејском заједницом су потврђени током ослободилачких ратова када су Јевреји делили зло и добро са српским народом и његовом Црквом.

Српски народ и његове православне црквене јерархије, до тада подељени државним границама, свесрдно су подржали стварање југословенске државе у којој су се (готово) сви Срби нашли у истој држави. Убрзо после уједињења, 1920. године, створена је јединствена црквена организација под именом Српска православна црква (даље: СПЦ), која је имала доследно државотворни и југословенски став.¹ Родољубље српских Јевреја и њихов допринос ослобођењу и стварању југословенске државе, као и наглашено патриотски став према њој учвршћивали су традиционалан однос СПЦ према јеврејској заједници.² Ипак, бурни политички догађаји и идеолошке поделе, као и модерни антисемитизам, утицали су на ставове њеног свештенства, па и неких њених најистакнутијих представника.

* Рад је део пројекта *(Не)успешна интеграција (не)говориена модернизација: Међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991* (број пројекта: 147 039), који финансира Министарство науке Републике Србије.

¹ У посланици Светог архијерејског сабора СПЦ почетком 1941. наводи се и следеће: „Ваше дужности према држави и народу су данас веће него икада; предајте им се истински и народски, хришћански и југословенски“, *Гласник Српске православне црквене заједнице*, бр. 1, Београд 1941.

² Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији*, Београд 2008, 328–329.

Највиши представници СПЦ су у својим јавним иступима поред патриотизма истицали и толеранцију као једну од главних дужности својих верника. Приликом свога устоличења у Пећи 28. августа 1924. патријарх Димитрије је на крају говора истакао и следеће: „Братску заједницу у нашој слободној домовини дужни смо да чувамо као своје највеће благо.“ Затим је обећао да ће неуморно проповедати љубав „свима синовима наше Цркве, да је имају не само међу собом него и према својој браћи других вера“.³ Истицање начела верске толеранције наставили су и наследници патријарха Димитрија.

Јеврејска заједница високо је ценила улогу СПЦ у изградњи српског друштва као отвореног и толерантног у којем су Јевреји имали једнака права и једнаке дужности. Међусобно поштовање између органа СПЦ и њених свештеника и Јевреја утицало је на то да је у Србији било мање антисемитизма него у другим земљама.⁴ Изрази подршке представника СПЦ Јеврејима били су посебно значајни у тешким временима која су стизала од друге половине тридесетих година. Јеврејска штампа је бележила иступања представника СПЦ која су се тичала Јевреја, као што је, уосталом, преносила и иступе представника других верских заједница, уколико их је било.

У СПЦ није постојала јача клерикална традиција и прозелитизам и она је традиционално настојала да на односе у друштву делује само својим моралним ауторитетом. Ипак, двадесетих година било је оптужби да се српска црква приближава клерикализму какав постоји код католика. Професор Чедомир Марјановић је оштро критиковао стање у СПЦ и констатовао следеће: „Према свему овоме ми Срби нисмо такође без клерикализма, он није онако развијен у потпуности као на Западу, он није онако мртав као у Русији; ни онако агилан као код римокатолика, али је главно да је подлога ту, да је тежња ту и да се он развија.“⁵ Критике СПЦ за манифестације клерикализма долазиле су и од либералне југословенске јавности, коју је средином тридесетих година представљао лист *Javnost/Javnost* под уредништвом Нике Бартуловића.⁶

Средином тридесетих година у листовима СПЦ обновљена је расправа о односу цркве, односно свештеника и политике. У скопском *Хришћанском делу* је дело-

³ *Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпоставања Српске патријаршије*, Београд 19712, 25.

⁴ Моша А. Mevorah, „Нешто мало о животу Јевреја у Београду. Из прошлости“, *Zbornik 6, Jevrejski istorijski muzej*, Београд 1992, 436–437.

⁵ Др Чедомир Марјановић, *Клерикализам и школа*, Београд 1924, Библиотека савремених религиозно-моралних писаца, 62–63. Главни просветни савет је 30. маја 1925. одбио понуду Ч. Марјановића да се ова његова књига препоручи за поклањање ученицима учитељских школа приликом испита са образложењем да књига није подесна за поклањање ученицима „јер је политичког карактера“; Архив Југославије, фонд Министарство просвете (ознака фонда: 66), 484–764, Записник 1.449 редовног састанка Главног просветног савета од 30. маја 1925.

⁶ Нико Бартуловић, „Наш однос према клерикализму“, *Javnost, Nedeljni časopis za kulturna, socijalna, privredna i politička pitanja*, br.6, Београд, 8. фебруара 1936, 133–135. Уз начелан став и критику клерикализма код све три главне вере у Југославији, Бартуловић је критиковао и политику „сениорске групе, којој су на челу они који су, као своје гесло, узели: ‘Нисам дошао да доносим мир, него рат!’ и који тиме више шкоде вери, него што јој користе.“ Ово је била алузија на иступање загребачког надбискупа-коадјутора Алојзија Степинца фебруара 1935. приликом првог јавног наступа на прослави Папиног дана у великој дворани Загребачког збора (сајма) пред више хиљада људи, који су бурно одобравали те речи; Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948 (reprint Београд 1986), 420–422.

вање римокатоличке цркве истицано као узор јер је она забранила своје свештенству да се кандидује за народну скупштину, али њени свештеници ипак учествују у политичком животу. „Само што они то раде на начин који им осигурава утицај на целокупну паству без разлике којој партији она припада. Према томе могло би и наше православно свештенство да научи од њих понешто и у погледу свога држања према политичком и партијском животу...“⁷ Ставови изражени у овом и другим чланцима *Хришћанског дела* оштро су критиковани у либералној *Јавној* као клерикални и у потпуној супротности са светосавском православном традицијом.⁸

Јавно политичко ангажовање СПЦ изразитије се осећало само приликом неких изузетно важних догађаја какви су били Конкордатска криза 1937. или државни удар од 27. марта 1941. Екстремно десне политичке снаге и антисемити преко ревалуе су СПЦ због таквог става и пребацивали су јој због толеранције према Јеврејима. Средином двадесетих година у београдском недељнику *Политички гласник* иницирана је антисемитска кампања и упућен је прекор СПЦ због тога што у њој не постоји верска нетрпељивост према Јеврејима. Према тврдњи у листу, српска црква је „одмах после Устанака, а нарочито после победе демократије, утонула у потпуно мртвило“.⁹

Екстремно десне снаге су и наредних година тражиле много веће политичко ангажовање СПЦ. У томе је најдиректнији био вођа Југословенског народног покрета Збор Димитрије Љотић. Нешто пре агресије осовинских сила и окупације земље, полузванични гласник жичке епархије *Жички благовесник* спровео је анкету о односу православног свештенства у нашој земљи према политици. Тим поводом Димитрије Љотић је полемисао са ставом оца Јустина да свештеници треба да живе свето и да им није место у политичким партијама. Љотић се сложио да им није место у партијама, али је истакао да свештеници морају да се политички ангажују и помогну политичке организације које се боре за решавање судбинских народних питања, тим пре што Црква као целина оставља важна народна питања без утицаја. При томе је, без сумње, имао у виду свој покрет. Истакао је да Православна црква нема великог утицаја на политички живот народа што је „и штета и непроцењиви грех велики“.¹⁰

Крупне промене на политичкој и идеолошкој карти Европе при крају и непосредно по завршетку Првог светског рата дале су политичком антисемитизму изузетно снажан подстицај. После победе револуције у Русији 1917. године „большевичка опасност“ је постала политичка чињеница првог реда која је у многоме утицала и на одлуке мировне конференције. У Европи, али и ван ње, изузетно се раширило мишљење да су большевизам створили Јевреји. Тиме је оснажен један од главних антисемитских стереотипа по коме Јевреји стоје иза организованог радничког покрета, односно њихових политичких партија, социјалиста и комуниста.

⁷ Др. Драг. Аранђеловић, „Свештеник и политика“, *Хришћанско дело, Часопис за хришћанску културу и црквени живот*, свеска 2, Скопље 1935, 116–118.

⁸ Православац, „Мало православног клерикализма“, *Јавној*, бр.18, 2.мај 1936, 412–413.

⁹ „Јеврејска опасност. Невидљива интернационала и наша држава“, *Политички гласник*, бр.21–22, 23.август 1925.

¹⁰ „Светосавско свештенство и политичке партије“, *Жички благовесник*, бр. 2, Краљево, фебруар 1941, 16–21; Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, књига 8, Београд 2003, 12–17.

Прогони припадника комунистичких организација били су један од приоритета политике влада бројних држава, не само ауторитарних, него и демократских, док је антикомунизам постао изузетно снажан извор антисемитизма не само у Немачкој, него и у САД, Француској, Италији, Јапану.¹¹

„Рационално језгро“ овог стереотипа било је веома истакнуто место Јевреја у бољшевичкој револуцији и у вођствима краткотрајних совјетских република од Баварске до Мађарске.¹² Ту аргументацију оснаживало је деловање новостворене међународне комунистичке организације, Треће, Комунистичке интернационале (скраћено: Коминтерне) основане 1919. у Москви и њој подређених националних комунистичких партија. Њихово деловање било је несумњиво део планиране светске комунистичке револуције која је под вођством „прве земље комунизма“ требало да изврши темељну промену друштвених односа и преображај цивилизације на новим начелима. Став комуниста према верским заједницама сажет је у парољу да је вера „опијум за народ“ и да треба уништити црквену организацију. Како је то изгледало у пракси видело се у Совјетском Савезу у кампањи уништавања цркава и манастира или њиховом претварању у „друштвено корисне“ установе, као и у масовном интернирању свештенства и монаштва у логоре.

Као и југословенска држава и двор, СПЦ и њени великодостојници су исказивали подршку Руској православној цркви (заграничној) и њеном свештенству. Они су, заједно са преко 40.000 руских избеглица, уживали гостопримство југословенске државе. Са своје стране, руске избеглице су давале велики допринос земљи домаћину, пре свега у области културе, науке и уметности.¹³ Велика страдања руског народа и свештенства током бољшевичке револуције и у совјетској држави као да су потврђивали старе словенофилске идеје о непомирљивом сукобу два света оличена у „словенском Истоку“ и „европском Западу“.¹⁴ Западни пандан оваквим схватањима може се наћи у целом низу предрасуда према православном Истоку и руској држави које сублимише појам русофобија.¹⁵

Бољшевичка револуција је очигледно била производ марксизма, односно једне еминентно западне идеологије за коју се стога тврдило да је потпуно страна духу руског и других словенских народа. Октобарска револуција је тако још више ојачала постојећи антизападни дискурс у православном свету. У другој половини деветнаестог века на словенофилско супротстављање Западу утицао је и модерни антисемитизам, који је бољшевичка револуција изузетно оснажила. Потврда за то налазила се у великој улози Јевреја у револуцији и саставу највишег бољшевичког

¹¹ Норман Кон, *Позив на јеноцид. Мил о свјетској завери Јевреја и Протоколи сионских мудраца*, Нови Сад 1996, 246–249, 256–258. Антикомунизам је био основа ширења антисемитизма и у неким земљама без Јевреја, на пример у Јапану, који је такође прокламовао борбу против „јудео-масонско-бољшевичких канди“; Н. Кон, н. д., 264. О ширењу антисемитизма у САД после 1918. види: John Higham, *Send These to Me. Immigrants in Urban America*, revised edition, Baltimor-London 1984, 166–167.

¹² Yuri Slezkine, *The Jewish Century*, Princeton-Oxford 2004, 170–188; Марко Аурелио Ривели, *‘Бој с нама!’ Црква Пуја XII, саучесника нацифашизма*, Београд 2003, 36–48.

¹³ Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, књ. 1–2, Београд 2006, *passim*.

¹⁴ Latinka Perović, „Rusija i Evropa” N. J. Danilevskog i njeni odjeci u Evropi“, *Republika*, Београд, јануар 1994; иста, „Slovenofili i slovenofilstvo“, *Republika*, мај 1992.

¹⁵ Милорад Екмечић, *Србофобија и антисемитизам*, Шабац 2000, 5–7, 30–32; Милош Ковић, *Дизраели и Источно шийање*, Београд 2007, 343, 345–348.

руководства. Антисемитски стереотип о Јеврејима као покретачима и вођама бољшевичке револуције, која је срушила царску Русију, заштитницу Срба и православља, и тежи да завлада светом био је од пресудног значаја за ширење антисемитизма међу свештенством СПЦ.

Испољвања антисемитизма свештеника СПЦ била су релативно малобројна и углавном су ограничена на написе у црквеној штампи. Она свакако нису репрезентовала став СПЦ према Јеврејима, али њихова тежина није била мала обзиром да су овакви написи могли да се прочитају и у неким од њених најважнијих гласила. Основа ових чланака је углавном била антибољшевичка, односно антикомунистичка, али је добијала и друге елементе модерног антисемитизма. При томе су били наглашени и елементи антијудаизма, односно догматског оспоравања јеврејске вере. Међу онима који су се истицали својим антисемитизмом написима у српској верској штампи било је и неколико руских свештеника-емиграната. Иако малобројни, ови написи сигурно су утицали на ширење антисемитизма међу верницима СПЦ, на шта је деловала и чињеница да се већина свештеника и калуђера антисемитске оријентације политички ангажовала у покрету Збор.

Насупрот томе, стајала су стална залагања црквених великодостојника СПЦ за хришћанска начела једнакости и за српску традицију толеранције, при чему су често јавно изражаване симпатије за јеврејски народ. То је редовно преношено у јеврејској штампи, пре свега у главном листу југословенских Јевреја загребачком *Židov*. Двадесетих и почетком тридесетих година у изразима симпатија за јеврејски народ су се посебно истицали иступи владике тимочког, касније бачког др Иринеја (Ћирића)¹⁶. Загребачки митрополит др Доситеј честитао је септембра 1933. Јеврејима Нову годину, а затим је истим поводом посетио надрабина др Гавру Шварца. У јеврејској штампи је тим поводом истакнуто да се митрополит често залагао за пријатељске односе и мир међу следбеницима разних вероисповести, као и да је овај пријатељски гест произвео дубок утисак на јеврејско становништво.¹⁷ Изрази симпатија и поштовања српској Цркви и њеним великодостојницима стизали су и са стране најистакнутих представника јеврејске заједнице. Поводом смрти патријарха Димитрија почетком априла 1930, врховни рабин Алкалај је упутио Синоду СПЦ изразе саучешћа истакавши да су југословенски Јевреји у њему имали великог пријатеља који је са поштом и лојалношћу гледао на јеврејску верску заједницу. На крају је нагласио: „Јевреји у нашој Краљевини срећни су што имају поред себе Српску православну цркву.“¹⁸

После изненадне смрти патријарха Варнаве у жеку кризе око конкордата Југославије и Ватикана јула 1937, у својој изјави саучешћа, врховни рабин др Исак Алкалај је истакао и следеће: „Ову жалост наших православних суграђана југо-

¹⁶ „Српски владика јеврејском рабинеру“, *Јеврејски гласник*, бр. 8, 23. фебруар 1921, 3–4; „Предавање Њег. Преосвештенства епископа тимочког г. Иринеја о Песми над песмама“, исто, бр. 9, 28. фебруар 1921, 7; „Г. др Ћирић и Јевреји“, *Самоујрава*, бр. 10, 11. март 1921; „Velika priredba u Novom Sadu“, *Židov*, бр. 5, 30. јануар 1931, 8. Види и: Војислав Стоја, „Владика Иринеј међу великанима“, *Свеске за историју Новог Сада*, год. 3, бр. 5, Нови Сад, фебруар 1994, 20–25.

¹⁷ „Pretstavnik Pravoslavne crkve g. Metropolita zagrebački dr Dositej čestitao Jevrejima Novu godinu“, *Židov*, бр. 39, 29. септембар 1933, 4.

¹⁸ „Nj. Sv. Patrijarh Dimitrije“, *Židov*, бр. 15, 11. април 1930, 7.

словенски Јевреји утолико више осећају, јер су они поред благородне и заслужне Православне Цркве свагда уживали све благодети свог материјалног и духовног живота.¹⁹

Патријарх Варнава (Росић) је био велики противник комунизма и поборник српско-руског зближавања.²⁰ Према оцени британског посланика у Београду сер Невила Хендерсона из 1930. године, он се „превише меша у политику и склон је реакционарним схватањима.“²¹ На патријарха су велики утицај имали ставови избеглог руског свештенства и страдања Руске православне цркве у Совјетском Савезу. На тој основи патријарх је прихватио и јавно заступао неке од основних поставки политичког антисемитизма. Судаћи по његовим изјавама првих месеци 1937, патријарх Варнава је делио илузије значајног дела руске емиграције да се уз помоћ нацистичке Немачке може срушити бољшевички режим и успоставити стари поредак у Русији, при чему Немачка нема никакве империјалистичке намере.

У окружности против комунистичког деловања коју је патријарх Варнава издао на Божић 1936. није било антисемитских ставова.²² Говор партијарха Варнаве на Спасовдан, славу Општине града Београда 1936, из неких разлога потпуно је прећутан у штампи.²³ Међутим, партијархов иступ на сахрани руског митрополита Антонија, поглавара Руска православне цркве (заграничне) августа 1936. био је недвосмислено инспирисан антисемитским стереотипом којим су бољшевици и совјетска држава идентификовани са Јеврејима. То је негативно одјекнуло у јеврејској јавности.²⁴ Разговор патријарха Варнаве са дописником немачке службене агенције ДНБ (*Deutsches Nachrichten Bureau*) почетком јануара 1937, који је пренео и централни лист нацистичке Немачке *Voelkischer Beobachter*, је показао да патријарх велике наде полаже у борбу немачког вође Адолфа Хитлера против комунизма, односно бољшевичке светске опасности, и да та борба „служи на корист целом човечанству“. Патријарх је на крају оценио да та борба нема никакве везе са империјалистичким циљевима и да „оправдана борба немачког народа за равноправност заслужује поштовање свих народа.“²⁵

Оцене патријарха Варнаве сигурно су имале велику политичку тежину и биле су један од знакова промене југословенске политике у време владе Милана Стојадиновића. Либерална југословенска јавност оштро је осудила патријархово политичко ангажовање у корист националсоцијалистичке Немачке. С разлогом је при томе истицано да „свако везивање наше борбе против бољшевизма за

¹⁹ *Гласник, Службени лист Српске Православне цркве*, бр.15, Сремски Карловци 6 (19) јул 1937, 496.

²⁰ Klaus Buchenau, *Just as real-life brothers. Serbian-russian contacts in the Ecclesiastical academy in Kiev (1850–1914) and in orthodox schools of interwar Yugoslavia (1920–1940)*, *Tokovi istorije*, бр. 3–4, Београд 2005, 63.

²¹ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. I (1921–1930), Београд-Загреб 1986, 672.

²² *Патријарх Варнава и пролив комунизма*, Београд 1943; шире у: Радмила Радић, *Животи у временима: Гаврило Дожич 1881–1950*, Београд 2006, 153–154.

²³ „Око говора Патријарха Варнаве“, *Јавности*, бр.23, Београд 6. јуна 1936, 516.

²⁴ *Židov*, бр. 34, 21. август 1936, 6.

²⁵ „Патријарх Варнава за борбу против комунизма“, *Гласник*, бр.1–2, Сремски Карловци, 2 (15) фебруара 1937, 33–34.

било какав фашизам, а нарочито страни, претставља само воду на млин болшевизма, који на тај начин добија изговор да узме маску поборника против фашизма и реакције“.²⁶

Јануара 1937. један други немачки лист пренео је иступање патријарха Варнаве на конгресу руских епископа у којем је он још више истакао значај немачког вође у борби против комунизма. Том приликом патријарх је истакао да је раније „с тешком муком могао устајати у одбрану Русије против комунизма и интернационалних јевреја и доказивати, да није могућ мир и тишина у Европи, док год се национална Русија не успостави. Био сам упућен сам на себе. Али Бог је послао Немачком народу једног далековидог Фирера, који заступа исто мишљење које сам и ја много раније створио у себи, наиме да болшевизам није несрећа и опасност само за Русију, него за цели хришћански свет и за културу Европе.“²⁷ И у другим својим јавним иступима патријарх Варнава оштро је осуђивао „интернационално жидовство“ због уништења националне Русије и коришћења богатства Русије за светску револуцију, „што нам доказује и данашња Шпанија“.²⁸

Иако без антисемитских порука, негативан одјек у јеврејској јавности је имао интервју патријарха Варнаве једном берлинском листу средином маја 1937. у жеку борбе око Конкордата.²⁹ Патријарх се залагао за савез земаља против болшевичке опасности изражавајући симпатије за првенство Немачке и њеног вође у тој борби. Похвалио је Хитлерову политику према Римокатоличкој цркви жестоко нападајући покушај склапања конкордата Југославије са Ватиканом.³⁰ Ова изјава може да се схвати и као својеврсно упозорење државном врху да покаже одлучност према намерама Римокатоличке цркве оличеним у конкордату, при чему је Хитлер требало да послужи као пример за испољавање такве одлучности.

Став јеврејске заједнице према деловању патријарха Варнаве био је, ипак, позитиван што се показало поводом његове изненадне смрти јула 1937. године у време највеће кризе око Конкордата. С обзиром на све околности, то је и разумљиво. Највиши представници јеврејске заједнице су у име свих југословенских Јевреја изразили искрено саучешће због смрти патријарха Варнаве који је „својим ставом према свима вјероисповестима знао да прибави поштовање свих грађана без разлике“. У својој изјави врховни рабин др Исак Алкалај је истакао да је жалост југословенских Јевреја тим већа „јер су они поред благородне и заслужне православне цркве вазда уживали све благодети свога материјалног и духовног живота.“³¹ Осим изјаве врховног рабина Алкалаја, у *Гласнику*, органу Српске православне патријаршије су поводом патријархове смрти пренети и изрази саучешћа Јеврејске општине у Београду, Јеврејске сефардске вероисповедне општине, Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије.³²

²⁶ Православац, „За наш антиболшевизам!“, *Javnost*, бр. 3, Београд 16. јануара 1937.

²⁷ „Глас Српске Цркве против комунизма“, *Гласник*, бр. 1–2, Сремски Карловци, 2 (15) фебруара 1937, 34.

²⁸ *Гласник*, бр. 3–4, 2 (15) марта 1937, 87–88.

²⁹ „Један интервју Нјегове светости Патријарха Варнаве ‘Ћувajte Адолфа Хитлера’“, *Židov*, бр. 21, 21. мај 1937, 3.

³⁰ *Гласник*, бр. 1–2, 1937, 33–34.

³¹ „Од врховног рабина г. др Иска Алкалаја“, *Гласник*, бр. 15, 6 (19) јула 1937, 496, „Smrt Patrijarha Srpskog Varnave“, *Židov*, бр. 31, 30. јул 1937, 9.

³² *Гласник*, бр. 15, 6 (19) јула 1937, 502, 512–513.

Деловање Српске православне цркве средином тридесетих година у значајној мери је било обележено неспоразумима, затим и озбиљним сукобом са владом др Милана Стојадиновића поводом закључења конкордата Југославије са Ватиканом. То је био део настојања владе да регулише односе са Муслинијевом владом у склопу опште преорјентације државне политике.

Према пројекту конкордата Римокатоличка црква у Југославији добила би извесна права која није добијала ни у једном конкордату који је закључивала са другим земљама. То се пре свега односило на први члан пројекта конкордата којим је Католичкој цркви признато „пуно право да слободно и јавно врши своју мисију у Краљевини Југославији“.³³ Стручна јавност је указивала на чињеницу да према католичком црквеном праву „мисија цркве“ означава њену дужност да покрштава нехришћане (Јевреје, муслимане, пагане). Тиме се Југославија претвара у објекат католичке мисије, чиме се отварају врата прозелитизму и нарушава верски мир у држави. Указивано је и на низ других одредби конкордата неповољних по југословенску државу и њене интересе.³⁴

Конкордат је био повод за велике политичке сукобе који су кулминирали јула 1937. „крвавом литијом“ у Београду. После тога је, на велико незадовољство Ватикана и загребачког Каптола, влада повукла предлог конкордата из процедуре усвајања. Један од центара опозиције била је Српска православна црква, која је веома оштро иступила против конкордата с правом истичући да је би њиме Римокатоличка црква у Југославији добила повлашћен положај. С друге стране, догађаји око конкордата показали су да је дошло до појачаног политичког деловања СПЦ, које ће се испољити и у неким другим кључним догађајима.

Руководство крвнe јеврејске организације у земљи, Савеза јеврејских вероисповедних општина Југославије (СЈВОЈ), заузело је негативан став према конкордату сматрајући да штети интересима јеврејске заједнице. Као и највећи део јавности, Савез је сматрао да се конкордатом олакшава и иначе јако прозелитско деловање Римокатоличке цркве. О томе су сведочили и све бројнији преласци Јевреја на римокатоличку веру, нарочито у Хрватској. Још током двадесетих година јеврејска јавност је поздрављала владине мере којима је забрањиван прозелитизам,³⁵ без сумње римокатолички.

Поводом објављивања пројекта конкордата, Извршни одбор СЈВОЈ на седници од 1. фебруара 1937. оценио је да је то „јако одступање од права која су данашњим законима загарантована појединим верским заједницама у Југославији“. Генерални секретар Савеза Шиме Шпицер је у свом писменом реферату навео да би одредбе конкордата у датом облику „осетно оштетиле интерес наше јеврејске заједнице“. Извршни одбор је закључио да о овом предмету своје мишљење дају Рабински синод и Правна секција савеза.³⁶ Повлачење конкордата из процедуре усва-

³³ *Конкордаји између Свете Сјолице и Краљевине Југославије, Пројекат југословенској конкордаји и важећи конкордаји*, прилог: Текст пројекта југословенског конкордата, б. м, 1937, 55. Види и: Todor Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Beograd 1985, 209–211.

³⁴ *Конкордаји између Свете Сјолице и Краљевине Југославије*, 8, 53–54.

³⁵ „Jugoslovenska vlada zabranjuje prozelitstvo“, *Židov*, br. 7, 18. februar 1927, 2.

³⁶ Јеврејски историјски музеј, Београд (ЈИМ), рег. бр. 5857, Записник 11. седнице Извршног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина југославије, 1. фебруар 1937.

јања учинило је беспредметном даљу расправу о овом питању, при чему о ставу руководства Савеза јавност није обавештавана. У јеку конкордатске кризе, умро је патријарх Варнава. У име свих југословенских Јевреја, највиши представници јеврејске заједнице су изразили искрено саучешће.³⁷

Током друге половине тридестих година у јавности су могле да се уоче све чешћа испољавања антисемитизма. Ширење антисемитске пропаганде треба повећати са постепеном спољнополитичком преорјентацијом земље и намером државног врха да нађе *modus vivendi* са тоталитарним ревизионистичким земљама, пре свега са националсоцијалистичком Немачком. Ширење антисемитске пропаганде, односно њено толерисање, имало је јасну симболичну поруку с обзиром на значај који је „јеврејско питање“ имало у политици Немачке.

Јеврејска заједница је исказивала своју забринутост и настојала је да интервенцијама код власти обезбеди поштовање закона чиме би се спречиле такве појаве. Према оцени Савезног одбора Савеза циониста Југославије почетком јануара 1935, једно од најважнијих питања била је „појава све јачег, отвореног и бруталног антисемитизма у нашој средини“. На заседању Савезног већа Савеза циониста Југославије 12. и 13. маја исте године у Новом Саду међу другим резолуцијама, усвојена је и резолуција о антисемитизму. И према оцени Главног одбора СЈВО неколико дана касније, у земљи је запажена нова појава, јачање антисемитске пропаганде.³⁸

После ступања на политичку сцену владе др Милана Стојадиновића јуна 1935. антисемитска пропаганда је појачана, а интервенције код власти доносиле су само привремене резултате. Пад Стојадиновићеве владе фебруара 1939. донео је прекид антисемитске кампање, барем у листовима који су били под директном владином контролом. У измењеним политичким приликама у време разбуктавања Другог светског рата и великих победа Немачке на западу Европе почела је обновљена је антисемитска кампања која је у јесен исте године достигла врхунац у време доношења две антијеврејске уредбе.³⁹

Да би се стекла поузданица слика о односу СПЦ према „јеврејском питању“ у облику у којем га је формулисао модерни антисемитизам, као и према актуелним идеолошким доктринама и политичкој пракси заснованој на њима, потребно је испитати ставове и деловање њених високих представника, посебно најутицајнијих. Један од њих је сигурно био епископ охридски, затим жички Николај (Велимировић). Стекавши највише образовање, он се већ у младим годинама афирмисао као филозофско-религиозни писац, ванредан говорник и национални радник. Током Првог светског рата по налогу владе у западним земљама је деловао на афирмисању српских и југословенских ратних циљева.⁴⁰ Мисао водила владике Николаја

³⁷ „Од врховног рабина г. др Иска Алкалаја“, *Гласник*, бр. 15, 6(19) јула 1937, 496, „Smrt Patrijarha Srpskog Varnave“, *Židov*, бр. 31, 30. јул 1937, 9; *Гласник*, бр. 15, 6 (19) јула 1937, 502, 512–513.

³⁸ *Židov*, бр. 2, 11. јануар 1935, 5–8; *isto*, бр. 20, 17. мај 1935, 1–7; *isto*, бр. 21, 24. мај 1935, 8.

³⁹ Милан Кољанин, *Јевреји и антијеврејизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд 2008, 242–249, 254, 395–454.

⁴⁰ Милорад Екмечић, *Рајини циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 114–118, 194, 308, 315. Према сећањима Ивана Мештровића, отац Николај је био ближи концепцијама Југословенског одбора него остали Срби. „И док они говоре само о Србији и српству, те о некаквој Великој Србији, догле калуђер говори о Србији и о српском народу и /о/ Југославенима и о будућој Југославији“; Ivan Meštrović, *Uspomene*

била је хришћанска обнова српског народа, као и општехришћанска обнова. Један од путева за њу био је екуменски покрет који је подржала СПЦ и у коме се ангажовао и сам владика Николај. Одржавао је блиске везе са високим представницима Англиканске цркве, са којом је успоставио додире већ током Првог светског рата. Нарочито близак је био однос владике са чичестерским бискупом Џорџом Белом.⁴¹

Први светски рат, као и бољшевичка револуција оставили су дубоког трага на схватања и деловање владике Николаја. Он је 1919. изабран за владика жичког, а наредне године за владика охридског. Током деловања у Охриду владика је доживео дубоку духовну трансформацију што се тумачи утицајем монаштва из Свете Горе и Богомољачког покрета.⁴² Од тада почиње владикина оштра критика савремене Европе за коју је тврдио да се заснива на одрицању од Бога и клањању идолима: материји, егу, нацији, империји и култури.⁴³ Устврдио је да је због тих грехова Европа кажњена Светским ратом и да ће безбожништво и отпадништво од Бога бити узрок и будућег рата. Износићи ове ставове у свом предавању 1927, које је штампано у књизи под насловом *Рај и Библија*, владика Николај је пророчки предвиђао да ће „дивилизовани свет ставити у службу предстојећем рату сав свој мозак, сву своју енергију и сав свој иметак“. Ужаси разарања ће „превазићи све ужа се ратне из прошлих времена“, а тај рат ће се „одликовати одсуством идеја и одсуством милости и јунаштва“.⁴⁴

Владика Николај је био близак Богомољачком покрету, да би касније постао и његов вођа.⁴⁵ Заједно са јеромонахом Дионисијем Миливојевићем руководио је богомољачким гласилом *Православна хришћанска заједница*. Од 1926. године ту је објављиван низ антисемитских чланака, који су се заснивали и на неким од најозлоглашенијих антисемитских списа. Марта 1926. у чланку под називом *Крваве основе или Пројоколи сионских мудраца* пренет је увод издању овог памфлета из фрањевачког часописа *Nova Revija*⁴⁶ из Макарске, који ја је у изводима објављивао

на *političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 58. О химанитарном ангажовању оца Николаја у САД 1915. године види и: Јелена Лозанић-Фротингхам, *Добројворна мисија за Србију у I светском рату. Писма из Америке и Канаде 1915–1920. године*, приредила Анка Гођевац-Суботић, Београд 1970, 24, 48, 156.

⁴¹ Мјурџел Хепел, *Џорџ Бел и Николај Велимировић. Прича о једном пријатељству*, Цетиње 2003. Види и: Никола Жутић, „Српска и Англиканска црква у првој половини 20. вијека“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2003, 99–113.

⁴² Радован Биговић, *Од Свечовека до Бојочовека. Хришћанска философија владике Николаја Велимировића*, Београд 1998, 39–40, *passim*.

⁴³ Владика Николај, *Рај и Библија*, Зрењанин 2002, 91–93 (прво издање: 1931). Ова књига објављена је 1940. и на руском језику; Јован Качаки, *Руске изабелице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд 2003, друго издање, 173.

⁴⁴ Владика Николај, *Рај и Библија*, 24.

⁴⁵ Драган Суботић, *Епископ Николај и Православни богомољачки покрет. Православна народна хришћанска заједница у Краљевини Југославији 1920–1941*, Београд 1996, 21–95; Вељко Ђурић, *Голгошта Српске православне цркве 1941–1945*, Београд 1997, 47–49. Види и: Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, књига група, Од почетка XIX века до краја Другој светској рату*, Београд 1991, 575.

⁴⁶ „Крваве основе или Протоколи сионских мудраца“, *Православна хришћанска заједница*, бр. 2–3, фебруар-март 1926, 6–9. Прештампано из „Нове Ревје“ број 1, са нашим додацима. Прва сазнања о Протоколима, додуше на руском језику, могла су да се добију из књиге руског антисемите Григорија Бостунича *Правда о Сионских Протоколима. С приложением нових Протокола и 4-ох рисунков в шексти*, Сремска Митровица 1921. Прво целовито хрватско и југословенско издање *Протокола* појавило се 1929 у издању Књижнице *Нове Ревје* (Ј. Butmi, М. Tomić, *Krvave osnove ili protokoli sionskih mudraca*, Split-Sibenik 1929). Прво целовито српско издање појавило се 1934. у Београду (*Ко пошкочава*

од маја 1925. Истио месеца делове овог памфлета из франчевачкој часописа је преузео београдски лист *Полиитички гласник*. У *Православној Хришћанској Заједници* су затим објављивани и неки други антисемитски списи, међу њима делови памфлета Васе Пелагића *Вјерозаконско учење Талмуда или огледало чивутској ишћенња* (Нови Сад 1879). Анатемисани Пелагић је био познат као један од највећих противника црквене јерархије и хришћанске догме тако да су уредници морали имати јак разлог за објављивање. Можда се разлог крио у томе што су искривљени и криво тумачени цитати из Талмуда били међу главним аргуменатима антисемитске пропаганде још од седамдесетих година 19. века. У *Хришћанској заједници* је објављено још неколико чланака са ослонцем на поједине делове *Прошокола*, а њихов аутор се позивао и на једног од најуглашенијих антисемита, аутомобилског магната Хенрија Форда.⁴⁷ Наредних година објављен је низ оштрих антисемитских чланака међу којима су свакако најекстремнији били они руског емигранта О. Миклошевског.⁴⁸

Два месеца после објављивања у *Православној Хришћанској заједници*, изводи из *Прошокола* су прештампани у полузваничном гласилу Епархије жичке *Прејлед цркве Епархије жичке*.⁴⁹ У овом месечнику, који је излазио од 1919. до 1938. објављивани су и неки други антисемитски текстови, међу њима и руској свешћеника Михаила С. Пелеха. Ипак, ипакви написи су двадесетих година били ретки, а главна тема листи били су осуда комунизма и сирадања православној народа у *Сојевјетском Савезу*. При томе Јевреји нису ишћуживани као кривци.⁵⁰

Неоспорно је да су сирадање руској народа и свешћенства у револуцији, с тим у вези и принципии модерној антисемитизма, ушћицали на сирадове српској свешћенства, међу њима и на сирав владику Николаја према Јеврејима. У томе су значајну улогу имали антисемитски памфлети, као што су били *Прошоколи*. Ипак, за владику Николаја је библијска традиција била основа за тумачење историје и у том догматском оквиру треба посматрати његов однос према јеврејском народу. Поред тога, код њега се може запазити еволуција од догматске критике јеврејске вере, ан-

човечанство. *Прошоколи скупова Сионских мудраца, Паклени план освојења светиа који изводе јудео-масони*, Издао: Patrioticus, Београд 1934).

⁴⁷ „Вјерозаконско учење Талмуда или Огледало Чивутског поштења“, исто, бр.4, април 1926, 8–11; Јеромонах Дионисије Миливојевић, „Прогрес и мода“ (Крваве основе-протоколи Сионских мудраца), исто, бр.10, октобар 1926, 9–15; Јеромонах Дионисије, „Непријатељи Хришћанства по Хенри-у Форду“, исто, бр.1–2, јануар 1927, 4–9.

⁴⁸ О. Миклошевски, „Идеологија савременог Јеврејства“, *Православна Хришћанска Заједница*, бр.1, Крагујевац, јануар 1928, 7–11; исти, „Порекло и циљеви Социјализма“, исто, бр.3–4, март–април 1928, 4–8. У књизи Д. Суботића *Епископ Николај и Православни бојомољачки покрет*, (62–65), препричани је садржај наведених и неких других антисемитских чланака у листу *Заједнице*. Све њих је аутор назвао „теолошком расправама“ оцењујући да су „имале знатног одјека у народу“; исто, 65. Ови чланци су далеко од теолошких расправа, поготово чланци О. Миклошевског који је позивао чланове Хришћанске заједнице да, када ојачају, на првом месту искорене Јевреје. Скрнавешти српску традицију, он је позвао припаднике *Заједнице* у „свети рат-за крст часни, за слободу златну-противу слугу сото-нихних!“; „Јевреји и Талмуд“, *Православна Хришћанска Заједница*, бр. 9, Крагујевац, септембар 1928, 8.

⁴⁹ „Јеврејство“, *Прејлед цркве Епархије жичке*, бр. 5, Чачак 1926, 114–121. У истом тексту пренети су ставови антисемите Хенрија Форда.

⁵⁰ Милош Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови“: Ставови епископа Николаја Велимировића о Јеврејима, либерализму, комунизму и нацизму у штампи Жичке епархије пред Други светски рат“, *Наша прошлост*, бр. 8, Краљево 2007, 98–102.

тијудаизма ка модерном антисемитизма која је уклопљена у критику либерализма, материјализма и савремене Европе.⁵¹ Већ од 1926. владика Николај је придавао велики утицај тајном деловању Јевреја. Истицао је да на православље јавни притисак врше муслимани у Турској и безбожници у Русији, „а тајан свуда и на све стране од тајно организованог јеврејства и масонства, и од световног спољашњег духа/...“⁵²

Једино јавно сучељавање владике Николаја са неким представником јеврејске заједнице се догодило почетком 1928. Поводом је био објављивање владикиног предавања *Прича о вуку и јагњету* у божићном броју листа *Време*.⁵³ То је био одломак из његових предавања које је претходне јесени одржао у Сједињеним Америчким Државама у Принстону и на King's Kollege у Лондону. У овом напису, заснованом на причи из охридског краја о вуку и јагњету, Исус Христос је оличен у јагњету божјем, а његови прогонитељи и убице су представљени као вукови. При томе је Ирод персонификовао егоизам, Кајафа и Јевреји шовинизам, а Пилат империјализам. Иако је истакао да је јагње јаче од вука, владика је предавање завршио упозорењем којим је јасно истакао да је коначна одлука, ипак, у рукама човека: „Човечанство има да изабере или дух вукова, који су гонили Јагње Божје, или дух тога самога Јагњета. Изабере ли човечанство вучји дух Ирода, Кајафе и Пилата, изабрало је вечити рат; изабере ли пак дух Јагњета Божјег, изабрало је вечити мир.“

Показало се да ова прича, поготово њена главна порука, може да се тумачи као напад на Јевреје. После недељу дана у истом листу објављено је писмо (на два ступца са фотосом) врховног рабина др Исака Алкалаја са критиком ставова владике Николаја.⁵⁴ Први, већи део писма бавио се критиком догматске стране владикиног предавања. Врховни рабин је истакао да му није намера да води диспуте „са ученим Епископом, кога, уосталом, толико поштујем“. Ипак је истакао да је јагње божје симбол пророка за јеврејски народ који је преузело хришћанство. Позивајући се на новија теолошка дела, врховни рабин је навео да су Кајафа и верске старешине у Јерусалиму били по свему достојни следбеници пророка, тако да се никако не могу називати вуцима ни стављати у исти ред са Иродом и Пилатом. Оценио је да је по овим питањима владика „прилично назадан“, а да га је на обраћање јавности подстакла интенција епископовог чланка „која би могла имати немалих последица по вероисповест коју ја заступа“. Алтернатива коју је епископ поставио, или изабрати дух Јагњета божјег, који је мир, или дух Ирода, Кајафе и Пилата који је рат, навела је врховног рабина на следећи закључак: „Сви, дакле, који не изаберу дух Јагњета, т. ј. не исповедају Хришћанство, међу које долазе и Кајафе-Јевреји, сви се ти имају сматрати као рушиоци мира, као вуци, као људи који проповедају рат“. То је упоредио са средњовековним клеветима против Јевреја и сличним инсинуацијама у данашњим државама „где се Јевреји не третирају као божји створови и лојални гра-

⁵¹ За расправу о антијудаизму и антисемитизму владике Николаја види и: Jovan Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma. Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Beograd 2005, 148–179.

⁵² Епископ Николај, „Да држимо Веру Отаца“, *Православна Хришћанска Заједница*, бр. 5, мај 1926, 1–2.

⁵³ Николај Епископ Охридски, „Прича о вуку и јагњету“, *Време*, бр. 2137, Београд, 7, 8, 9. јануар 1928, 17. Истог месеца текст је објављен у листу *Брајсџиво* (бр. 1, Сарајево, јануар 1928), а затим и у листу *Прејлед цркве Ејархије жичке*.

⁵⁴ Др И. Алкалај, врх. рабин, „Прича о вуку и јагњету (Писмо Врховног Рабина)“, *Време*, бр. 2178, 15. јануар 1928, 3.

ђани“. На крају је истакао да верски пастири морају да шире љубав, а не мржњу. „И када тако чине сви представници широкогруде Српске Православне Цркве, са Њ. С. Патријархом на челу,–с правом се то исто очекује и од једнога од најпросвећенијих њених представника, од Њ. П.Епископа Охридског Господина Николаја“.

У свом опширном одговору врховном рабину Алкалају крајем јануара 1928, владика Николај је истакао да је ово предавање одржао пред великим бројем људи у САД и Великој Британији, али да „нико од Јевреја није дао тако крив и жучни коментар на моје речи“. Одлучно је одбио величање Кајафе „и његове кржаве клике“. Бранио је право на критику и одбацујући погрешно схваћење верске толеранције врховног рабина који не дозвољава критичке речи против Кајафе. „Да су сви Јевреји Кајафе, то ја нисам ни рекао ни написао. Ко је од Срба икада то рекао или написао? Та реч, подметнута мени, у ствари први пут се чула у овој земљи из уста самог Врховног Рабина“. Одбио је и тумачење врховног рабина по којем се „сви Јевреји имају сматрати рушиоцима мира, као вуци, као људи који проповедају рат./.../ Ко је могао слутити, да ће ма ко од Јевреја у свету идентификовати Јеврејство са Кајафом и његовим истомишљеницима?“⁵⁵ На овом одговору полемика је и завршена.

Владика Николај је 1934.поново постављен на трон жичке епархије. Између два рата ова епархија је имала разгранату пропагандну делатност коју је покренуо управо епископ Николај.⁵⁶ Његови јавни иступи били су и даље уперени против савременог безбожништва и погубних идеологија, које стоје иза њих. Као епископ на столици првог српског архиепископа, истицао је вредности светосавља, посебно чињеницу да је то национална црква која твори основу национализму Срба.

У предавању *Национализам Светиога Саве* одржаном 1935. на Коларчевом народном универзитету на прослави „Недеље православља“ затим штампаном као посебно издање, владика се похвално изразио о вођи немачког народа. Не помињући Хитлерово име, изразио је поштовање према њему јер је у 20.веку дошао на идеју Светога Саве да споји национализам и веру и створи националну цркву. Тиме је предузео „у свом народу онај најважнији посао, који приличи једино светитељу, генију и хероју“. Иако ово поређење може да игледа претерано, треба га схватити као похвалу свима онима који су водили и воде борбу за стварање националне хришћанске цркве јер је она „основ правога, јеванђељског и органског национализма“. Осим афирмације дела Светог Саве, у предавању су упућене оштре критике империјализму, шовинизму и искључивости према другим народима. Владика Николај је светосавски, органски национализам супротставио европском национализму, који „стално у трзајима нагиње час империјализму, час интернационализму. А јак темељ правом национализму јесте национална црква. Ми имамо и тај јаки темељ, и целу грађевину јаку.“ Спис се завршава тврђењем да Свети Сава може да буде учитељ не само српском народу, него и данашњој Европи „у здравом национализму, јеванђељском и органском. У томе је Свети Сава потпуно савремен, и још више него савремен-он је човек будућности. И у томе је он био и остао до овога дана Европејац, и то јединствен међу Европејцима.“⁵⁷

⁵⁵ „Одговор Епископа Николаја Врховном Рабину“, *Време*, бр. 2194, 30. јануар 1928, 4.

⁵⁶ М. Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови“, 97.

⁵⁷ Епископ Николај, *Национализам Светиога Саве*, Београд 1935. Исте године владика је добио одликовање, немачки крст за грађанске заслуге, којим га је Хитлер одликовао за обнављање немачког

Три године касније, у време појачане дехристијанизације Немачке и уздизања нових култова, владика је критиковао верску политику немачких вођа. То је било у форми полемике са оптужбом римокатоличке пропаганде да православни желе не само националну цркву, него и националну веру. При томе је један римокатолички лист у Југославији навео да то хоће и Хитлер. Владика је на то одговорио да он не зна шта жели Хитлер, али ако он жели немачку националну цркву, у томе не греша. „Ако ли пак хоће немачку националну веру-како се један од његових министара г. Розенберг изражава-онда он несумњиво греша. Јер немачка национална вера не би могла друго значити него једну нарочиту веру различиту од свих других вера у свету, дакле различите и од саме Христове вере. То би била заблуда и одступање од божанске истине./.../ Национална је црква, т. ј. спроводница једне исте животворне вере у разним народима. У вери дакле нема никакве разлике међу православним народима. /.../ Према томе, треба правити разлику између националне цркве и националне вере. Ту разлику не ће да праве ватикански интернационалисти зато што им то не иде у рачун.“⁵⁸

Током у друге половине тридесетих година владикина критика тоталитарних идеологија и њихових носилаца је била све израженија. Упоредо са комунизмом критиковао је и фашизам, као и политику која се заснивала на тим идеологијама. Приликом освећења иконостаса у цркви у селу Гривцу почетком јуна 1936. епископ Николај је поручио следеће: „Ваш пут у животу нека буде пут средине. Не идите ни лево ни десно /.../ Не будите ни крајњи левичари ни крајњи десничари. Крајња левица је комунизам, а крајња десница фашизам. Ваше политичко убеђење нека буде православна **вера**, а ваша заједничка кућа нека буде Југославија“.⁵⁹

Оштрица критике владике Николаја све више се усмеравала и на Јевреје, који ће, у складу са модерним антисемитизмом, у његовој критици постепено добити место главног непријатеља хришћанског света. Први владикин иступ против деструктивног рада Јевреја био је у говору на Скупштини свештенства епархије жичке 16. јула 1936. у Жичи којој је присуствовао и председник владе Милан Стојадновић. То је било време све већих сукоба око конкордата Југославије и Ватикана, који ће кулминирати наредне године. Набрајајући три велика зла која угрожавају спољни и унутрашњи развој земље, владика је као прво поменуо клерикализам, највеће европско зло. „Друго зло јесте проклети јеврејски јудаизам, јер Јевреји лукаво и мудро као змијараде на уништењу вере,-вере у правога Бога“. Треће зло је поганство, које је вековима радило на уништењу св. цркве, за шта је као пример навео бољшевичку Русију.⁶⁰

После одређених организационих промена, јануара 1937. гласило богомољачког покрета *Православна хришћанска заједница, оџан Народне хришћанске заједнице* преименовано је у *Мисионар, оџан Савеза љравославних брајџсџава Народне*

војничког гробља у Битољу. Предавање *Национализам Свеџоџа Саве* је објављено у *Мисионару* тек јануара 1938. (2–10).

⁵⁸ „Национална црква, али не национална вера“, *Мисионар*, бр. 11, новембар 193, 289–290.

⁵⁹ *Полиџика*, 4. јун 1936; Радмила Радић, *Живој у временима: Гаврило Дожић 1881–1950*, Београд 2006, 155.

⁶⁰ „Записник XVII редовне скупштине свештенства епархије жичке одржане на дан 16/3. јула у манастиру Жичи“, *Прејлед цркве Еџархије жичке*, бр. 11, Краљево, новембар 1936, 23; М. Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови“, 102–104.

хришћанске заједнице. Према тврђењу уредништва крајем 1937, *Мисионар* је постао најраширенији и најчитанији наш верски лист.⁶¹ У листу је настављено објављивање антисемитских чланака и оптуживање Јевреја за најгоре душтвене пошасте. Једна од новијих оптужби Јевреја била је да су они измислили секте, пре свега адвентисте и назарене, за које се тврдило да су преплавили многа места у држави нарочито у Војводини. Преко ових секти Јевреји руше цркву и државу остварујући план болшевика чиме се приближавају „својој владавини сатанској и антихристовој“.⁶² Ипак, лист није био доследно антисемитски и за болшевичку револуцију нису увек окривљивани Јевреји, а упоредо са болшевизмом је осуђиван и фашизам, Критиковане су и десне и лево тоталитарне идеологије и режими, којима су насупрот стављане демократске земље као, ипак, боље. У чланку преузетом из *Американској Србобрана* дат је следећи закључак: „То што је у Немачкој исто је и у Италији, исто је и у Совјетској Русији. Демократске земље, какве су да су, ипак је боље.“⁶³

Од средине тридесетих година у неким новопокренутиим српским верским листовима повремено су објављивани чланци у којима је антисемитизам био основа за тумачење савремених друштвених и политичких појава. Један од таквих је био београдски месечник *Хришћанска мисао* који је излазио од 1935. до 1941. под уредништвом Ђоке М. Слијепчевића, иначе блиског покрету Збор Димитрија Љотића. То се посебно осетило у праћењу актуелних политичких догађаја, међу њима и на Универзитету у Београду.⁶⁴ Иако је био очигледан напор уредника и сарадника листа да своју критику „јудеомарксизма“ дигну на виши, „теоретски“ ниво, у неким чланцима могао се запазити примитиван антисемитски набој при чему су главни аргументи биле физичке одлике особа о којима је била реч: „искољачене очи, гргураве кестењасте и риђе косе, дуги криви носеви“.⁶⁵ На истој, расистичкој основи, додуше са богатијом аргументацијом, објашњавана је Марксдова идеологија. „Карло Маркс је рабинов син, он је рођењем детерминиран својом народном стихијом./.../ Марксизам није ништа друго него један пут да се народи уведу у свет богоотпадништва, насичља и крвопролића, у којима би потонуло изабрање и богосинство несрећног човечанства које треба да служи Јеврејима као лествица у њиховом повратку Богу“.⁶⁶

Ставови епископа Николаја су подстакли неке свештенике његове епархије да на страницама епархијског гласила изнесу потпуно заокружен антисемитски поглед на друштво према којем иза сваког деструктивног рада стоји Јеврејин у све

⁶¹ Јеромонах Јован (Рапајић, уредник листа), „Одговор на једну тужбу“, *Мисионар*, децембар 1937, 342.

⁶² Милисав Димитријевић, „Мисионарски штит вере или изобличење лажног учења секташа“, *Мисионар*, Крагујевац, јануар 1937, 14–17. Уз похвалу писцу чланка, део текста је пренет у *Гласнику* („Против секташта“, *Гласник*, бр. 5–6, 30. март (12. април) 1937, 248. Види и: Др Василије Костић, „Под окриљем Православља“, *Мисионар*, април 1937, 106–109; Јеромонах Јован (Рапајић, уредник листа), „Одговор на једну тужбу“, *Мисионар*, децембар 1937, 336–343.

⁶³ „Двадесет година болшевичког терора“, *Мисионар*, новембар 1937, 299–303. Види и: Професор И. И. Ољин, „Чему нас учи Руска револуција?“, *Мисионар*, бр. 5, мај 1939, 13–15.

⁶⁴ Ј. Милосављевић, „Провокације студената-марксиста“, *Хришћанска мисао*, бр. 10, Београд, децембар 1935, 3–4.

⁶⁵ Милутин П. Деврња, „Актуалије. Књижевно-уметничко вече у Земуну“, *Хришћанска мисао*, бр. 2, фебруар 1936, 17–19.

⁶⁶ Александар Германовић, „Религиозно-расне претпоставке Марксовог животног дела“, *Хришћанска мисао*, бр. 7–8, јули-август 1936, 11–112.

три своје главне еманације. „Како ради Јеврејин масон, тако Јеврејин капиталиста и Јеврејин бољшевик“. Као пример успешне борбе против једног од ових зала, масонства, понекад је истицана Хитлерова Немачка.⁶⁷

Гласило Епархије жичке било је отворено и за изношење супротних ставова јер су истовремено објављивани чланци у којима је одбациван антисемитизам, а осуђиване су и комунистичка и фашистичка диктатура. Ипак, настављено је објављивање и отворено антисемитских чланака. Иста уређивачка политика вођена је и у новом епархијском гласилу *Жички благовесник* (1939–1941). Антисемитске чланке углавном су објављивали свештеници блиски покрету Збор Димитрија Љотића, међу њима један од уредника *Жичког благовесника* Алекса Тодоровић, затим Митрофан Матић, Димитрије Најдановић и неки други.⁶⁸

Владика Николај је у другој половини тридесетих година постао близак са Димитријем Љотићем тако да је антисемитизам вође Збора вероватно имао извештајан утицај на владикине погледе. И поред тога, међу њима су постојале значајне разлике како у идеолошким погледима и оцени савремених догађаја, тако и у политичком ангажману. Као и раније, владика Николај је своје антисемитске ставове исказивао углавном у оквиру критике биљшевизма, марксистичке идеологије и њеног творца Карла Маркса.⁶⁹ За разлику од њега, Љотић је доследно прихватио концепције модерног антисемитизма и његове политичке импликације недвосмислено се оријентишући ка нацистичкој Немачкој. Док се критика владике Николаја обарала и на леви и на десни тоталитаризам, као и на самог Хитлера, Љотић је у немачког вођу полагао наде да ће срушити комунизам и обновити православну Русију. Он није ни мало сумњао у добронамерност те политике према руском народу и поред изразитог антисловенства у нацистичком идеологији.

У најпотпунијем облику антисемитски ставови владике Николаја изложени су у (непотписаном) чланку „Против безбожног комунизма“ објављеном у *Жичком благовеснику* марта 1940. У оквиру оштре критике комунизма, Карл Маркс је представљен као нови јеврејски Мојсије. „Помоћу Маркса унели су забуну и растројство у сав хришћански свет. Помоћу њега разрушили су главну тврђаву Христову на земљи-свету Русију./.../ Кад се Маркс јавио, прво као Јеврејин, а друго као безбожник, онда су Јевреји целог света њега прихватили као свога месију који ће довести њих до власти над светом. Али су се грдно преварили. /.../ Ништа Маркс није могао предвидети ни прорећи о будућности, јер је био слеп духом зато што је био без Бога. А Христос је предвидео Маркса. За ким дакле да пођемо: за оним који ви-

⁶⁷ Мил. К.Пешић, „S. O.S.“, *Прејед цркве Епархије жичке*, бр. 11, Краљево, новембар 1936, 3–6; М. Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови“, 103–104. М. К.Пешић је у *Преједу цркве Епархије жичке* и наредне године објавио сличан антисемитски чланак о три велика зла (хидре) која стварају хаос и анархију. При томе се позивао на речи владике Николаја на скупштини свештенства Жичке епархије. Прва глава хидре је масонерија, друга капитализам, а трећа комунизам, који је глава хидре, а иза свих њих стоје Јевреји. Овај чланак пренет је у службеном органу Српске православне патријаршије („Три авети“, *Гласник*, бр. 5–6, 30. март/ 12. април 1937, 197).

⁶⁸ М. Тимотијевић, „Дунули су вихорни ветрови“, 118.

⁶⁹ Епископ Николај, „Три авети европске цивилизације“, *Жички благовесник*, бр. 1, Краљево, јануар 1940, 19–25; исти, „Посланица хришћанској омладинској конференцији у Амстердаму, Краљево, Југославија, 1939“, *Хришћанска мисао*, август-септембар 1939, 99–101.

ди или за оним који не види? За видовитим или за слепим?⁷⁰ Ипак, владика Николај није био искључив у оптужбама Јевреја. У једном чланку објављеном три месеца касније је истакао да би било „смешно оптуживати Јевреје као главне кривце и проузроковаче модерног отпада од Бога и западног неопанганизма“.⁷¹

Оштрица друштвене критике владике Николаја пре свега је била усмерена против савременог безбожништва (атеизма) и тоталитарних идеологија. Међутим, од краја тридесетих година његова критика се све више усмеравала на нацизам и агресивне намере сила Осовине. У априлском броју *Жичког бољовесника* 1939, владика је осудио жељу запада за великим царством. Истакао је да су прва два царства, под вођством Наполеона, а затим Пруске и Аустрије пропала. „Сада се оснива Трећи Рајх под вођством Немачке, Италије и Јапана. И он ће изазвати светски рат. Али каква ће бити судбина овога Трећег Рајха, показује судбина прва два.“⁷²

Неки иступи владике Николаја од краја тридесетих година инспирисани су саосећањем за јеврејски народ који се после отпочињања Другог светског рата нашао у изузетно тешком положају. Јавно залагање за јеврејски народ погођен прогонима нацистичког режима у Немачкој било је ретко, а нису се могло чути ни од представника других верских заједница. Последњих месеци 1939. највиши представници СПЦ, патријарх Гаврило и владика жички Николај својим јавним иступима и речима исказали су значајну подршку јеврејској заједници којој је у трагичним околностима за велике делове јеврејског народа у Европи сваки глас солидарности много значао.

Владика Николај се доследно залагао за мир и осуђивао је рат. Одмах после почетка новог светског рата септембра 1939. он је у својој епархији завео редовно узношење нарочите молитве Богу за мир међу народима. Молитва је читана сваког празника на крају службе по свом црквама Жичке епархије. У својој *Посланици за Божићни њосиј православном народу Епархије жичке* новембра 1939, владика је позвао народ да по један дан пости за српски православни народ „и за све народе који живе у Југославији“, а затим и за друге народе, међу њима и Јевреје.⁷³ Такав позив је имао посебан значај не само због значаја поста за православни народ, него и због времена у којем су те речи изговорене. Тако је схваћен и у јеврејској јавности.

Загребачки *Židov*, централно јеврејско гласило у Југославији, је 22. децембра 1939. је објавио вест о предбожићној посланици владике жичког Николаја. Ту је наглашено да је владика, „један од најистакнутијих представника и ваљда највећи говорник и проповједник православне цркве у нас“, поручио својој пастви да један

⁷⁰ (Епископ Николај), „Против безбожног комунизма“, *Жички блајовесник*, бр. 3, Краљево, март 1940, 5–6.

⁷¹ Епископ Николај, „Опозиција Богу“, *Жички блајовесник*, бр. 6, Краљево, јун 1940, 1–6.

⁷² Епископ Николај, „Ум за морем-смрт за вратом“, *Жички блајовесник*, бр. 4, Краљево, април 1939, унутрашња страна корица.

⁷³ Епископ Жички Николај, „Посланица за Божићни пост православном народу Епархије жичке“, *Мисионар*, бр. 10–11, октобар-новембар 1939, 1–4. Набрајајући народе за које је требало постити по један дан, владика је после српског и осталих народа Југославије навео следеће: руски, грчки, бугарски, румунски и сви православни народи редом. Затим да посте по један дан за Енглезе, Немце, Французе, Индијанце (Индијце), Кинезе Јапанце и све народе у рату, за њихове рањенике, мајке и децу. Затим да посте по један дан за Италијане, Шпањолце, Португалце, Чехе, Пољаци, Мађаре, Јевреје, Скандинавце, Холанђане, Белгијанце, Швајцарце, Финце, за све народе Америке, северне и јужне, за народе Африке, Аустралије и поларних предела и за све остале народе земаљске.

дан посте и за Јевреје. „Ко зна дубоку религиозност ове велике фигуре српско-православне цркве и његову некомпромисну искреност, тај ће умјети да цијени, да ово спомињање Жидова, поред других народности, није тек лијепа гест, него истинско саосјећање једне племените човјечанске душе са трагичним удесом жидовства“.⁷⁴

Почетком октобра 1940, уочи доношења две антијеврејске уредбе југословенске владе, министар Михаило Константиновић је посетио владика Николаја у манастиру Жичи. То је била прилика да владика поново оштро иступи против Хитлера, „бечког молера“ и владавине силе коју он спроводи. Одлучно је био против „императора“ Хитлера, при чему треба имати на уму да је владика сматрао да је „империја“ један од савремених идола којима се клања безбожнички Запад. И том приликом је одлучно иступио против оне материјалне културе којој недостаје духовна. При крају разговора владика Николај је поново оштро иступио против хитлеризма.⁷⁵ Овакво иступање владике Николаја пред министром у влади Драгише Цветковића сигурно треба схватити и као критику њеног све већег попуштању пред притисцима Берлина, што је било и својеврсно упозорење и индикатор расположења у Српској православној цркви. Ни иступи других црквених велкодостојника, изнад свега патријарха Гаврила, нису остављали никакве сумње у том погледу.

Била је општепозната блискост владике Николаја са Англиканском црквом. Она је успостављена у време Првог светског рата када је енглеска национална црква несебично помагала српском народу и његовој цркви.⁷⁶ Та помоћ се ослањала на традиционалну блискост Англиканске цркве, односно једног њеног крила, са Православном црквом, која је дошла до изражаја још током Велике источне кризе 1876.⁷⁷ Везе Српске православне цркве са Англиканском црквом настављене су и ојачане током међуратног периода, а интензивирани су уочи и после отпочињања Другог светског рата. Високи представници Англиканске цркве су посетили Југославију и патријарха Гаврила 1939. и 1940. Тих првих месеци рата ове посете су имале посебан политички значај и биле су део појачаног британског ангажовања на европском Југоистоку.⁷⁸ Јачање тих веза и улога владике Николаја били су један од разлога због којих у антисемитским пронемачким круговима, чије ставове је изражавао лист *Нови Балкан*, није било симпатија ни за њега ни за његове идеје о уређењу друштва.⁷⁹ Владика Николај је у јеврејској заједници доживљаван пре

⁷⁴ „Post za Židove“, *Židov*, br. 52, 22.decembar 1939, 6.

⁷⁵ Mihailo Konstantinović, *Politika sprazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*, Novi Sad 1998, 195–200.

⁷⁶ М. Хепел, *Цорџ Бел и Николај Велимировић*, 27–42.

⁷⁷ Милош Ковић, *Дизраели и Источно њишање*, Београд 2007, 204–205.

⁷⁸ Том приликом одржана је и Православно-англиканска богословска конференција у Београду; „Посета претставника Англиканске Цркве Српској Патријаршији“, *Гласник, Службени лист Српске православне цркве*, бр.11, Београд 1 јуна/ 19 маја 1940, 415–422. Види и: „Српски потпорни фонд-Сербан релиф фонд 1914–1940“, *Српски глас*, Београд, бр.28, 22.мај 1940,4. Види и: Radmila Radić, *Verom protiv vere. Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Београд 1995, 35; иста, *Животи у временима*, 205–207; В. Ђурић, *Голгоџа*, 32; М. Хепел, н. д., 94–98; Међу истакнутим англофилима био је епископ далматински Иринеј (Ђорђевић), председник Удружења пријатеља Велике Британије и Америке у Београду, са којим су британске обавештајне службе имале развијене везе. Шири у: Ranka Gašić, *Beograd u hodu ka Evropi. Kulturni uticaji Britanije i Nemačke na beogradsku elitu 1918–1941*, Београд 2005, 28, 35–39, 52–53, 59. Види и: Н. Жутић, „Српска и Англиканска црква у првој половини 20. вијека“, *Историја 20. века*, бр.2, 2003, 99–113.

⁷⁹ „Др Николај предлаже државно уређење у духу црквеном“, *Нови Балкан*, бр. 47, 16.март 1941, 2.

свега као истакнута и утицајна јавна личност и патриота. Ако изузмемо полемику са врховним рабином Алкалајем 1928, представници јеврејске заједнице код њега нису ни уочавали ни јавно осуђивали неки облик антисемитизма. У поменутом чланку у *Židovu* децембра 1939. наглашене су бројне владикине врлине, а слично повољно мишљење о њему су имали и неки други истакнути Јевреји. За Паулину Лебл-Албала владика Николај је био један од неколико наших највећих говорника. У време Другог светског рата она је забележила да је пред рат владика успевао да „покрене, ојача и кристалише осећања“. Један од наистакнутијих јеврејских јавних делатника др Давид Албала је уочи мартовских догађаја 1941. о владика Николају оставио запис да је он један од ватрених говорника који је распаљивао масу на „витешка дела“.⁸⁰

Патријарх Гаврило се истицао као доследан борац против тоталитарних идеологија и политика које се на њима заснивају. За разлику од свога претходника, патријарха Варневе, патријарх Гаврило никада није оптуживао Јевреје за бољшевичку револуцију. У његовим јавним наступима није могао да се уочи ни традиционални ни модерни антисемитизам. Од самог устоличења на патријаршијском престолу 22. фебруара 1938, он је одржавао срдчане односе са јеврејском заједницом. Поводом избора и устоличења за Патријарха српског Савез јеврејских општина му је упутио поздрав на који је Гаврило одговорио својеручно потписаним писмом.⁸¹ Крајем 1938. године врховни рабин Исак Алкалај је посетио патријарха који је том приликом „показао велико интересовање за прилике у јеврејској верској заједници наше земље“.⁸²

После смрти партијарха Варнаве и устоличења Гаврила (Дожића) на партијаршијском трону, у *Гласнику* су били све ређи написи у којима су коришћени антисемитски, пре свега антикомунистички, стереотипи. Понекад су преношени и антисемитски написи из домаће римокатоличке штампе.⁸³ У листу су наредних година могли да се прочитају добри информативни прикази прилика у Палестини. Објављиване су и вести из којих се могло закључити да се у неким земљама прогоне Јевреји, као и да је ради заштите Јевреја Англиканска црква организовала савез против антисемитизма.⁸⁴ О Талмуду се расправљало као о веродостојном извору за историју хришћанства.⁸⁵

Свој став према приликама у свету патријарх Гаврило је јасно изразио приликом посете Шумадији средином јуна 1939. Поновивши традиционалну оптужбу

⁸⁰ Јеврејски историјски музеј (ЈИМ), Заоставштина др Давида Албале (ЗДА), Паулина Албала, Биографија др Давида Албале (написана 1942/1943. у САД); исто, Давид Албала, *Мој дневник*, св. 5, стр. 39, Уторак, 11. март (1941).

⁸¹ ЈИМ, рег. бр. 5857, Записник 25. седнице Извршног одбора СЈВО, 21. март 1938.

⁸² „Poseta Vrhovnog rabina Nj. Sv. Patrijarhu Gavrilu“, *Židov*, br. 1, 6. јануар 1939, 8. Приликом ове, или неке друге посете о којој немамо података, врховни рабин Алкалај је замолио патријарха Гаврила да и Црква са своје стране нешто учини „ради заштићивања јеврејских емиграната из других земаља који се налазе у нашој држави“, *Židov*, br. 50, 8. децембар 1939, 8.

⁸³ „Вести са свих страна. Из Немачке“, *Гласник*, бр. 25–26, 22. децембар 1937/4. јануар 1938, 784; „Из црквене штампе. Покретне силе“, бр. 3, 5 (18) фебруар 1939, 67.

⁸⁴ „Из свете земље. Један од узрока мржње Арапа према Јеврејима“, *Гласник*, бр. 3, 5 (18) фебруар 1939, 66; „Из Енглеске. Молитва за Јевреје“, исто; „Из Енглеске. Заштита Јевреја“, *Гласник*, бр. 8, 9 (22) април 1939, 208.

⁸⁵ „Талмуд о Господу Исусу Христу“, *Гласник*, бр. 6, 15 (2) марта 1940, 6. Овде је пренет део чланка др Д. Марића „Господ Исус Христос као историјска личност“ објављен у *Хришћанском Делу*.

Израиљаца да су „осудили и распели Богочовека о Спаситеља на Голготи“ и тиме „жалосно запечатали своју некада славну историју“, патријарх је истакао да се историја понавља. „На површину данашњице избијају разни фантасте и занесењаци, паметари и идеолози, у улози нових апостола човечанства, који са својим новим теоријама и религијама теже да сруше двадесетвековну зграду хришћанске светлости и духовне силе./.../ У појави оваквих доктрина и идеологија налази се извор и узрок оних друштвених терета и духовног расула под којим данашњи свет пати и стрепи са страхом од сутрашњице.“⁸⁶

За јеврејску заједницу велику моралну подршку значила је посета патријарха Гаврила синагоги у Вуковару 19. новембра 1939, недуго после немачке инвазије на Пољску. После освећења звона за православну цркву и посете фрањевачком манастиру, патријарх је посетио синагогу где су га дочекали сви Јевреји на челу са рабином и председником Јеврејске општине. Винковачки рабин др Шер је захвалио патријарху на посети. Затим је изнео патње Јевреја због верности вери отаца и захваливши Богу „што живимо у овој племенитој земљи у којој може вера у вечнога да слободно шири своју науку“. У свом одговору, патријарх је нагласио да га „јакотишти што у извесним земљама“ Јевреји пате и прогоњени су због верности и оданости својој вери. Истакао је толерантност СПЦ којој су сила и верска прогањања остали страни, као и да за Србе никада није постојала разлика у односу на њихове Јевреје. То је илустровао и сопственим искуством из интернације у аустроугарском логору током Првог светског рата. Поново је истакао принцип једнакости свих који врше дужност према својој отаџбини. На крају, патријарх је нагласио да се прогањају не само Јевреји, него и други народи „и не преостаје ништа друго, но да упутимо своју молитву свевршњем да се смилује овом несретном свету“.⁸⁷

Према извештају у *Политици*, патријарх се захвалио на добродошлици и затим обишао синагогу. Међутим, широка јавност није упозната са његовим речима подршке Јеврејима. У званичном извештају, који је пренела *Политика*, цитиране су речи вуковарског рабина др Шера, али не и одговор Патријарха на поздрав председника Јеврејске општине Хинка Штајнера. Овај цензурисани извештај о патријарховој посети Вуковару објавио је и званични орган Патријаршије *Гласник*, а на њега се у свом првом извештају о овој посети позивао и загребачки *Židov*. Међутим, редакција *Весника Јеврејске сефардске вероисповедне оштинине* из Београда је успела да прибави и објави потпун извештај о посети, који је затим објављен и у *Židovi*. Обзиром да су то била јеврејска гласила која су мало читана међу нејеврејима, одјек патријархових речи упућених Јеврејима био мањи него што је могао да буде.⁸⁸

Приликом своје посете Сарајеву септембра 1940, патријарх Гаврила је примио делегације обе сарајевске јеврејске општине, сефардске и ашкенаске. Тим по-

⁸⁶ *Гласник*, бр. 12–13, 4 (17) јун 1939, 310–313.

⁸⁷ „Iz štampe“, *Židov*, br. 48, 24. novembar 1939, 6. Овде је пренет извод чланка из *Политике* од 20. новембра 1939 „Свечано дочекан у Вуковару Њ. Св. Патријарх је осветио нова звона православне цркве, а затим је посетио фрањевачки манастир и јеврејску синагогу“.

⁸⁸ *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 26–27, 1. децембар/ 20. новембар 1939, 631–642; „Њ. Св. Патријарх Гаврило посетио синагогу у Вуковару“, *Весник Јеврејске сефардске вероисповедне оштинине*, бр. 12, 1. децембар 1939; „Još o posjeti Nj. Sv. Patrijarha Gavrila sinagogi u Vukovaru“, *Židov*, br. 50, 8. decembar 1939, 8.

водом, јеврејска штампа у Сарајеву и Београду је пренела патријархову изјаву „да српско-православна црква, следећи консеквентно принципе православне вере, не познаје разлике међу људима, јер су сви људи пред Богом једнаки“. Патријарх је тада нагласио и да му је „драго што и сарајевски Јевреји учествују у црквеној свечаности освећења православног храма у Новом Сарајеву“.⁸⁹ Посета Сарајеву је била прилика да патријарх осуди ратна разарања и оне који су до њих довели. Истакао је да узрок данашњег страховитог стања „у коме се најсвирепијим злочинима гуши и руши живот људи и читавих народа“ лежи у „васкрсу разорних идеологија и мрачних доктрина, које се калеме и копирају из старог незнабожачког света под фирмом тековина некаквог новог поретка у животу људском на земљи“. После ових речи које су биле имплицитна осуда нацизма и „новог поретка“, следила је експлицитна осуда савременог комунизма. Завршавајући своје иступање, патријарх је нагласио да српски народ има „велику хришћанску душу и племенито братско срце, из кога свагда извири топла љубав и искрена толеранција према свима, без разлике, суграђанима ове наше зајеничке земље.“⁹⁰

На освећењу спомен цркве Краља Петра посвећене Кнезу Лазару у Прибоју на Лиму 15. септембра 1940. патријарх Гаврило је у својој беседи оштро осудио „гробаре хришћанске Европе“. „Хоће да и наш народ деле на сталеже, да стављају класе и професије једне изнад других, што у суштини значи, једне против других!“ Одбацио је „копирање туђег духа и туђих традиција у духовном животу Српскога народа“.⁹¹ Ову осуду екстремних идеологија је пренео и загребачки *Židov*. Истом приликом прочитана је и посланица владике жичког Николаја чији делови су такође пренети у *Židovu*. У коментару овог листа се истицало да су надахнутим речима патријарха Гаврила и епископа Николаја осуђиване екстремне идеологије и афирмисано хришћанско начело, које Срби гаје, да се сви, уз остале и Јевреји, назову браћом.⁹²

Уочи доношења антијеврејских уредби у јеврејској јавности су истицани примери иступања највиших црквених великодостојника као вид подршке Јеврејима. У *Židovu* су крајем септембра 1940. поменута иступања надбискупа Степинца, патријарха Гаврила и епископа Николаја у којима су се они залагали за једнакост и слободу свих људи, за љубав, међусобну слогу и братство.⁹³ Није при томе поменуто ни једно конкретно иступање ова три великодостојника, али је у случају патријарха Гаврила и владике Николаја било јасно о којим иступањима је реч. Ово је могло да делује и као упозорење властима да би доношење мера којима се нарушава равноправност Јевреја било супротно темељним вредностима за које се залажу две највеће верске заједнице у Југославији. То није утицало на став владе која је убрзо донела антијеврејске уредбе, али се показало да се ставови СПЦ и Римокатоличке

⁸⁹ „Делегација Сефардске и Ашкенаске општине код Њ. Св. Патријарха поводом освећења православног храма у Новом Сарајеву“, *Весник Јеврејске сефардске вероисповедне ошћине*, бр. 22, 1. октобар 1940.

⁹⁰ „Његова светост Патријарх Српски Г. Гаврило у посети Сарајеву“, *Гласник*, бр. 19–20, 15 (2) октобар 1940, 703–733.

⁹¹ „Његова Светост Патријарх Српски Господин Гаврило на освећењу новоподигнуте цркве у Прибоју на Лиму“, *Гласник*, бр. 22, 15 (2) новембра 1940, 795–805.

⁹² „Besjede slugu Božjih“, *Židov*, br. 38, 20. septembar 1940, 7.

⁹³ „Ne ćemo da budemo difamirani“, *Židov*, br. 39, 27. septembar 1940, 3.

цркве према њима потпуно различити. Похвале загребачког надбискупа Степинца доношењу уредби с једне стране и јавна иступања великодостојника СПЦ с друге стране, нису остављали сумње о томе.⁹⁴

Током лета и јесени 1940. у југословенској јавности антисемитска кампања приближавала се свом врхунцу. Њен смисао је постао очигледан када су 5. октобра 1940. донете две владине антијеврејске уредбе са законском снагом.⁹⁵ Обзириом да је постојала строга контрола и цензура штампе, било је јасно да се ради о диригованој медијској кампањи. Поменуте иступе патријарха Гаврила и владике Николаја треба схватити не само као критику обе екстремне идеологије, него и владиног приближавања осовинским земљама и прихватања неких елемената њихове идеологије. Чињеница да су вести о томе пренете у главном јеврејском гласилу у земљи указује да су иступи и речи највиших великодостојника СПЦ тако и схватане у јеврејској јавности.

Осим патријарха Гаврила и епископа Николаја, и други српски црквени великодостојници су изражавали подршку јеврејској заједници у тим тешким данима о чему је јеврејска штампа редовно извештавала. Епископ браничевски Венијамин је у својој пасхалној честитци марта 1939. пожелео врховном рабину Алкалају да Свевишњи и сада поведе његов народ „кроз патње и тешка искушења која проживљује“.⁹⁶ Јеврејска штампа забележила је и дирљив говор проте Светозара Радовановића на сахрани Марка Штајнера, који је био не само побожни Јеврејин, него и велики добротвор православног храма Александра Невског у Београду.⁹⁷ Своју солидарност са Јеврејима, изложеним прогонима „у појединим земљама“, истакао је и епископ Злетовско-струмичке епархије Викентије приликом свечаног устоличења фебруара 1940. у Штипу. Том приликом новоустоличени епископ је истакао пријатељство са Јеврејима и обећао рад на темељу тесне сарадње и братства између православне и јеврејске заједнице.⁹⁸

Доношење владиних антијеврејских уредби почетком октобра 1940. није изазвало јавне реакције верских заједница у Југославији. Међутим, реаговања њихових највиших представника била су сасвим различита. Уредба о забрани Јеврејима да се баве трговином храном пријатно је изненадила загребачког надбискупа Степинца. Као ни страни дипломати у земљи, ни он није везивао доношење ове уредбе за промену владине политике. Он је сматрао да је донета под притиском Немачке и Италије.⁹⁹ С друге стране, неки српски архијереји покушали су да ублаже дејство ових уредби. Да би неутралисао дејство уведеног *numerus clausus*, епископ бачки Иринеј је упутио молбу Медицинском факултету у Београду. Замолио је да се на прву годину студија упише Тибор Киш, син главног рабина Јеврејске вероисповедне општине у Новом Саду др Хинка Киша. На основу ове

⁹⁴ М. Кољанин, *Јевреји и антијеврејизам у Краљевини Југославији*, 404–462.

⁹⁵ Уредбе су објављене и у *Гласнику, Службеном листу Српске православне цркве* (бр. 22, 15/2 новембар 1940, 815) у рубрици Преглед државног законодавства.

⁹⁶ *Židov*, бр. 18, 5. мај 1939, 9.

⁹⁷ „Smrt Marka Steinera“, *Židov*, бр. 52, 20. децембар 1940, 7. „У овој земљи тражи се само једно: буди човек“, *Гласник Јеврејске ашкенаске вероисповедне општине*, бр. 1, Београд 15. јануар 1941, 12.

⁹⁸ „Štip“, *Židov*, бр. 9. 1. март 1940, 8.

⁹⁹ *Dnevnik Alojzija Stepinca*, 5. X 1940, *Danas, Zagreb*, 3. VII 1990, 64.

молбе и других доказа да је рабин Киш заслужан за Отацбину, његов син се уписао на Медицински факултет.¹⁰⁰

Јавно ангажовање Српске православне цркве на челу са патријархом Гаврилом, затим епископа жичког Николаја и неких других српских црквених великодостојника против приступања Југославије Тројном пакту могло је само да охрабри јеврејску заједницу, и поред очигледно безизлазног положаја у којем се Југославија наша. ¹⁰¹ Такав став ће се изузетно неповољно одразити на положај српске Цркве после осовинске агресије и комадања земље априла 1941, као и на однос окупатора према њеном свештенству, међу осталима и према патријарху Гаврилу и епископу Николају.

Резиме

Став српске Цркве према Јеврејима у Краљевини Југославији био је одређен њеном традицијом верске трпеливости баштињеном из Кнежевине, односно Краљевине Србије. Иако деловање СПЦ није карактерисао клерикализам, осећало се јачање политичког ангажовања највиших црквених великодостојника и дела свештенства. На њихова схватања и деловање снажан утицај имали су болшевичка револуција у Русији и велико страдање руске цркве и народа. То је био главни узрок јачања антисемитизма код појединих свештеника и великодостојника СПЦ, што је могло да се прати у верској штампи. Прихваћени су сви главни ставови модерног (политичког) антисемитизма, при чему је нарочито истицана разорна улога Јевреја у рушењу православне Русије и у организовању светске револуције. У нешто мањој мери коришћени су и други антисемитски стереотипи по којима Јевреји стоје и иза разорног утицаја западног либерализма и материјализма. Посебну тежину имала су иступања патријарха Варнаве, која су изазвала негативне реакције јеврејске јавности.

Средином тридесетих година деловање СПЦ је било обележено сукобом са владом др Милана Стојадиновића поводом закључења конкордата Југославије са Ватиканом. Руководство јеврејске заједнице је делило негативан став према конкордату. Сматрало је да се њиме олакшава иначе јако прозелитско деловање Римокатоличке цркве што угрожава и јеврејску заједницу. У другој половини тридесетих година била су све чешћа испољавања антисемитизма што је имало јасну симболичну поруку с обзиром на значај који је „јеврејско питање“ имало у политици Немачке. Јеврејска заједница је настојала да интервенцијама код власти обезбеди поштовање закона чиме би се спречиле такве појаве, али без трајнијег успеха. Болшевичка револуција у Русији и њене трагичне последице били су главни узрок јачања антисемитизма код појединих свештеника и великодостојника СПЦ. То је могло да се уочи и код владике Николаја (Велимировића) и у гласилима жичке епархије. Он је уз интернационализам критиковао и империјализам, шовинизам и искључивост према другим народима, а затим све јаче упоредо комунизам и фашизам и политику засновану на њима. У време све јачих прогона Јевреја јавно се заузимао за њих што је значајан одјек у јеврејској заједници. Њени истакнути представници су имали високо мишљење о јавном деловању владике Николаја. Патријарх Гаврило се истицао као доследан борац против тоталитарних идеологија и политика које се на њима заснивају. Његова јавна истицања симпатија за прогоњени јеврејски народ су такође имала велики одјек у јеврејској јавности. Ангажовање СПЦ на челу са патријархом Гаврилом, епископа жичког Николаја и других српских црквених великодостојника против приступања Југославије Тројном пакту могло је да делује охрабрујуће на јеврејску заједницу уочи све извесније катастрофе. Такав став ће се изузетно неповољно одразити на положај српске Цркве после осовинске агресије и комадања земље априла 1941, као и на однос окупатора према њеном свештенству, пре свега према патријарху Гаврилу, али и према епископу Николају.

¹⁰⁰ Архив Србије, фонд Министарство просвете и вера (ознака фонда: Г–3), Главни просветни савет, ф-2, 19/1941, Списак лица јеврејског порекла, која моле упис на Универзитет у Београду; а) Медицински факултет.

¹⁰¹ R. Radić, *Verom protiv vere*, 37–40.